

tent behavior rules – clear; the level requirements of the law to human behavior is much lower than the requirements of morality; the legal norms as opposed to the moral norms regulate only the most important social relations.

Key words: law, understanding of law, legal positivism, state coercion.

Отримано 11.09.2012

І. В. БОГУШОВА

Ірина Валеріївна Богушова, аспірант Київського університету права НАН України

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ДЕЯКИХ ПІДХОДІВ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВ

Теоретико-правове дослідження підходів до типології держав має двоаспектну спрямованість, оскільки пов'язується з існуванням двох основних підходів до типології держав – цивілізаційного та формаційного. Однак, не зважаючи на те, що вказані підходи є традиційними, визнаними та отримали значну підтримку в науковій літературі, є науковці (Ю. М. Кобищанов, Ф. Бродель та інші), що висловлюються щодо них досить критично. Це пояснюється тим, що вказані підходи є застарілими та з плином часу і розвитком історичної науки втратили свою актуальність та обґрунтованість.

Розвиток суспільства, а відповідно й еволюція держави, розглядається дослідниками з урахуванням понятійної основи та критеріїв типології, розроблених у межах формаційного і цивілізаційного підходів до типології держави, але з доданням нових обґрунтувань процесів, які проходила держава в ході своєї еволюції. Здебільшого такі «нові» підходи спрямовані на обґрунтування синтезного або синтетичного підходу до типології держав, що поєднують в собі позитивні риси як формаційного, так і цивілізаційного підходів.

Прикладом такого критичного підходу застосування напрацьованої основи в межах «традиційних» підходів до типології держав є вироблення Ю. М. Кобищановим «нових» видів суспільно-економічних формацій. Зокрема, науковець у процесі дослідження дійшов висновків, що:

- ніколи й ніде не існувало рабовласницької та «азійської» формації;
- початок феодалізму в певних регіонах розпочався в V–IV ст. до н.е., а його кінець ми можемо спостерігати й дотепер;
- не Європа, а Схід (у широкому розумінні) дає основний історичний матеріал, що визначає процес розвитку феодалізму;
- радянське суспільство, за керівництва Сталіна, було за своєю сутністю нефеодалістичним¹.

На думку Ю. М. Кобищанова, всі цивілізації, що існують сьогодні, крім нової західної цивілізації, виникли в рамках феодальної формації з протоцивілізацій, які є характерними для початкових стадій феодалізму, або на основі інших цивілізацій. З точки зору науковця, на підставі формаційних ознак можна виокремити лише два типи цивілізацій: феодальну та капіталістичну. Проте, крім існування вказаних вище формацій, дослідник визнає існування первісно-общинної формації. Аналізуючи емпіричний матеріал, Ю. М. Кобищанов вказує, що зміст феодального способу виробництва полягає у володінні осередками малого натурального виробництва та системами натурального виробництва. Тобто, ці відносини отримують прояв в ренті, що виникає як результат експлуатації малих виробників, переважно шляхом застосування важелів позаекономічного примусу². Свою думку науковець підтверджує наступним прикладом: у Стародавньому Римі, який ми вважаємо прикладом держави класичної рабовласницької формації, основну масу населення становили малі виробники. Економічну основу римського суспільства становить експлуатація малих виробників, проте така експлуатація відбувається здебільшого шляхом економічного примусу, а отже, таке суспільство за своєю суттю є феодальним³. Економічний базис феодального суспільства є багаторівневим, в якому феодальний лад є головним, а рабовласницький – додатковим або другорядним.

Рабовласницький та протокапіталістичний устрої мають додаткове значення стосовно феодального ладу. Однак у випадку виникнення певних, визначених умов устрої, які є історично другорядними, можуть мати гіпертрофований розвиток за рахунок історично головуючого. Зазвичай такий процес мав своїм початком нашість периферійних народів на центри цивілізації. Зазначене становище послаблювало феодальну систему цінностей⁴.

Загалом теорія великої феодальної формації дає змогу глибше дослідити сутність тих процесів, які відбувалися в економічних та суспільних відносинах держав стародавнього сходу, античності й середньовіччя. На нашу думку, позитивом даної теорії є акцентування уваги на багаторівневості економічного базису.

Новий погляд на капіталістичний лад, а відповідно й на типологію держав виклав у своїй праці «Динаміка капіталізму» французький дослідник Ф. Бродель. У ній науковець виокремив рівні економіки. Першим рівнем є матеріальне життя, другим – ринкова економіка, а третім – капіталізм.

Матеріальне життя – це сфера буденності, величезний сектор самодостатнього натурального виробництва, якому загалом не притаманний економічний обмін. Даний рівень є найдавнішим за своїм походженням⁵.

Ринкова економіка – це економіка обміну. Її Ф. Бродель так само розподіляє на два рівні: перший – базари та інші роздрібні заклади торгівлі, другий – ярмарки і біржі. Ринкова економіка виступає в якості з'єднувального елемента між виробником та споживачем. Основним законом економіки є конкуренція⁶.

Від ринкової економіки слід відмежовувати капіталізм, який уособлює собою вже не публічний, а приватний ринок, систему індивідуальних, нееквівалентних угод, у яких конкуренція вже не має такого значення, та де продавець має дві основні переваги: він розриває прямий зв'язок між виробником і споживачем (лише йому відомі умови угод в обох кінцях ланцюга); крім того, він має готівкові кошти, що є його основною перевагою. Між виробником та споживачем виникає довгий ланцюг посередників. Риси, визначені науковцем як такі, що притаманні торговому капіталізму, дають нам змогу зробити висновок: капіталізм розвивався не лише в країнах Європи, Азії, Далекого та Близького Сходу, а й у країнах Стародавнього Сходу та античних цивілізацій. Ф. Бродель відзначає факт існування в історичному процесі капіталістичних відносин, а, відповідно, і капіталу як такого в різних проявах, таких, наприклад, як: капітал сільськогосподарський; капітал торговий, капітал промисловий; капітал фінансовий, кожен з яких відповідає певному рівню розвитку виробничих та інших суспільних відносин, проте все одно залишається формою капіталістичних відносин. Аналіз сутності самого терміна «капіталізм», здійснений дослідником, дає змогу по-іншому подивитися на теорію суспільно-економічних формацій. Стає зрозумілим, що термін «капіталізм» є поняттям ширшим, ніж поняття «промисловий капіталізм». З чого можна зробити припущення, що й у стародавні часи в певних державах на певному етапі їх розвитку капіталістичний лад мав підґрунтя для виникнення та існування⁷.

Праця Ф. Броделя стосувалася дослідження й такого поняття, як феодалізм. Зокрема, він доводив, що середньовічне суспільство Європи було становим (ієрархічним). На думку автора, феодальне суспільство є формою існування п'яти різних ієрархій: 1) найдавнішим було сеньоріальне суспільство, що існувало й за часів Римської імперії; 2) теократичне суспільство, сформоване Римською церквою; 3) феодальний лад в його традиційному розумінні; 4) місто як окрема організація, особлива цивілізація, особливий економічний лад. Такий аналіз форм існування середньовічного суспільства доводить, що «чистих» класичних суспільно-економічних формацій в тому вигляді, в якому вони існують в теорії держави та права, не існує. Суспільство може існувати, поєднуючи в собі процеси, характерні різним економічним ладом. З точки зору класичної типології за формаційним критерієм це неможливо, оскільки суспільство має проходити всі шаблі економічного розвитку та поступальної зміни суспільно-економічних формацій, що обов'язково має відбуватися за висхідною⁸.

В цьому аспекті І. М. Д'яконов зазначає, що феодалізм – це система організації панівного класу в період середньовіччя, яка є характерною для країн Західної Європи, проте не притаманна більшості середньовічних суспільств поза межами Західної Європи, тому називати будь-яке суспільство феодальним – означає прирівнювати всіх до Європи⁹. Стосовно капіталізму, науковець зазначає, що капітал як такий міг існувати за умов існування різних формацій, тоді як капіталізм, як система, виник лише після епохи середньовіччя¹⁰.

Досить критичним є ставлення І. М. Д'яконова до теорії локальних цивілізацій, розробником якої був А. Тойнбі. Дослідник, зокрема, вважав такий підхід до типології застарілим та неактуальним, вказуючи на те, що історії притаманні спільні процеси, які не можна не враховувати.

З огляду на вищевказане І. М. Д'яконов запропонував свою концепцію історичного розвитку суспільства, висвітливши загальні закономірності розвитку соціумів. Він розподілив історичний процес на вісім фаз: 1) первинна; 2) первіснообщинна; 3) рання давнина; 4) імперська давнина; 5) середньовіччя; 6) абсолютично-постсередньовічна; 7) капіталістична; 8) посткапіталістична. При цьому критеріями типології в даному випадку є зміни в технології, соціально-психологічні зміни та прогрес у виробництві зброї.

Первинна фаза, на думку дослідника, – це період палеоліту, мезоліту та неоліту. На цьому рівні розвитку історичного процесу існували початкові форми обміну між групами населення.

Для другої фази характерним є відновлювальне господарство. Виникла община, в межах якої існували вожді та дружина. Ф. Енгельс називає цей період військовою демократією.

На третьому етапі (фазі) суспільного розвитку виникли держава, класове суспільство, суспільна нерівність, міжнародна торгівля. Характерною ознакою третьої фази є існування вільних селян та ремісників, що водночас становили і військо.

Характерною ознакою четвертої фази існування суспільства є виникнення нової форми державного устрою – імперії. Крім того, на даному етапі розвитку з'являються гроші.

П'ята фаза історичного розвитку характеризується такими ознаками, як: перетворення етичних норм на догматичні; встановлюється контроль за їх дотриманням, який реалізують держава та церква; зброя та право участі у воєнних діях – привілей; селяни стають класом, що експлуатується; землевласник має судову та адміністративну владу.

На шостій фазі розвитку створюється вогнепальна зброя, що має своїм наслідком зникнення такої соціальної групи, як лицарі. Виникають класи буржуазії та найманих робітників, нові релігійні та ідеологічні напрями. Формою правління тогочасних держав стає абсолютна монархія.

Сьома фаза, капіталістична, має, на думку І. М. Д'яконова, всі класичні ознаки цього періоду.

Восьма фаза, посткапіталістична, характеризується наявністю ядерної та інших видів зброї, застосування якої може знищити все людство; виникненням нового класу – працівників сфери обслуговування. Відбувається зменшення відстані між рівнями життя представників різних класів; створюються концерни¹¹.

Наведений вище підхід до визначення етапів історичного розвитку суспільства та типології держави є вдалим прикладом синтетичного підходу до типології, оскільки поєднує в собі критерії типології, характерні трьома таким підходами, як: формаційний, цивілізаційний та стадіальний, що розглядає хід історії як єдиний лінійний процес.

Синтетичний підхід до типології держав, на нашу думку, є найбільш обґрунтованим, оскільки саме такий підхід дає змогу коректно та всебічно дослідити питання типології держав.

Необхідно розуміти, що типологія – це процес, нерозривно пов'язаний з дослідженням історії такого складного та різноманітного явища, як держава. Історія держави уособлює в собі історію всього людства, а отже, методи та принципи типології не можуть бути незмінними. Визнання того факту, що сьогодні вітчизняними та зарубіжними дослідниками всіляко критикується основний та найбільш, з нашої точки зору, обґрунтований підхід до типології – формаційний підхід, не дає нам права повністю відкидати напрацювання, здійснені його засновниками і прихильниками. Так само популярність, комплексність і всебічність «синтезного» підходу до типології держав не може сприйматися як аксіома, оскільки невідомо, як довго в науковій думці існуватиме таке становище. Процес дослідження, на нашу думку, повинен мати ознаки якісного накопичення та спадковості. Лише за таких умов він має шанси дати коректний та довготривалий результат, який, у свою чергу, може отримати прояв в обґрунтуванні нового, більш загального та всеохоплюючого підходу до вивчення такої категорії, якою є держава.

¹ Кобищанов Ю. М. Теория большой феодальной цивилизации // Вопросы истории. – 1992. – № 4–5. – С. 57.

² Там само. – С. 68.

³ Там само. – С. 70.

⁴ Там само. – С. 71.

⁵ Бродель Ф. Динамика капитализма. – Смоленск, 1993. – С. 13–14.

⁶ Там само. – С. 28.

⁷ Там само. – С. 59.

⁸ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв.: В 3 т. / Пер. с фр. Л. Е. Куббеля; Вступ. ст. и ред. Ю. Н. Афанасьева. М.: Прогресс, 1986–1992. Т. 2: Игры обмена. 1988. – С. 467.

⁹ Дьяконов І. М. Пути истории. От древнейшего человека до наших дней / Дьяконов І. М. – М., 1994. – С. 7–8.

¹⁰ Там само. – С. 65.

¹¹ Там само. – С. 205.

Резюме

Стаття присвячена теоретико-правовому дослідженню «традиційних» підходів до типології держав. У статті автор звертає увагу на нові підходи розуміння поняття суспільно-економічної формації, а відповідно – й історичного розвитку суспільства та держави.

Ключові слова: типологія держав, «традиційні» підходи до типології держав, суспільно-економічна формація.

Резюме

Статья посвящена теоретико-правовому исследованию «традиционных» подходов к типологии государств. В статье автор обращает внимание на новые подходы к пониманию понятия социально-экономической формации, а соответственно – и к историческому развитию общества и государства.

Ключевые слова: типология государств, «традиционные» подходы к типологии государств, общественно-экономическая формация.

Summary

The article is dedicated to the research of «traditional» approaches to the typologies of states. The author of the article emphasizes on new approaches to the defining of socially-economical formation and at the same time to the historical development of society and state.

Key words: typologies of states, «traditional» approaches to the typologies of states, socially-economical formation.

Отримано 2.07.2012